

Ю.В. Болтрик

ОГУЗ — КУРГАН НА КЛЮЧОВОМУ РОЗДОРІЖЖІ СКІФІЇ (пошук Херсонеського сліду)

Статтю присвячено встановленню факту існування давнього перехрестя шляхів поблизу кургану Огуз. Аналіз наявної інформації дозволяє реконструювати маршрути, що пролягали в шести напрямках від кургана-гіганта. До відомого раніше шляху з центру Скіфії на Боспор додається торговий транзит з хори Херсонесу до городищ Лісостепу. Маркерами тут правлять знахідки керамічної тари з Південного Понту і Херсонесу.

Ключові слова: кургани, перехрестя, скіфи, Гераклея, Херсонес, шляхи.

У смузі степу для давніх шляхів без твердого покриття обирали вододіли. Ними обходили спуски та підйоми, ці підвищення висихали швидше за інші ділянки степу. На вододіли (вірогідно, як на межі між пасовиськами) вносили кургани, частіше елітні. Тому так часто співпадають кургани та шляхи, які були прокладені по вододілах. Ці обставини дозволяють реконструювати напрямки стародавніх сухопутних трактів. Оскільки оптимально прокладені тракти існували сторіччями, то їх траси співпадають з середньовічними та чумацькими битими шляхами. Звичайно, особливу зацікавленість мають викликати місця перехресть давніх шляхів, як зони розташування потенційних поселенських структур, святилищ чи залишків культових відправ. Пошук цих зон в значній мірі є справою складною і потребує мобілізації всіх наявних археологічних, історичних та картографічних джерел. Але здається, одне з перехресть давніх шляхів вдалося встановити.

Вже з доби пізньої бронзи в Українському степу, спираючись на картографування місць знахідок скарбів, відзначають існування шляхової мережі [Суботін, Черняков, 1982, с. 20—

21]. Встановлено взаємозв'язок торговельних шляхів та переправ з могилами киммерійців [Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991, с. 179—180, рис. 4]. Простежено давню трасу магістрального субширотного Причорноморського шляху. З'ясовано, що від його головних переправ на Нижньому Дніпрі й далі на схід, шлях розгалужувався на дві гілки: південну — через Перекоп на Тамань, та східну — вздовж північного берега Азовського моря до гирла Дону [Отрощенко, 1986, с. 147—148]. Кримська частина цього маршруту перегукується з реконструкцією напрямку міграцій (і мабуть не тільки) скіфів в часи їх ранньої історії від Гіпанісу (Кубані) до Гіпанісу (Південного Бугу) [Вахтина, Виноградов, Горончаровский, Рогов, 1979, с. 76—78]. Цей маршрут додатково маркують три архаїчні поховання — Темир-Гора біля Керченської переправи та Філатовка на Перекопі, а між ними курган Черноземне-Желябівка на р. Біюк-Карасу в Південному Присівашші [Колтухов, 2012, с. 86].

Пошукам доріг скіфського часу присвячено чимало робіт і в своїх попередніх студіях в цій царині я згадував їх, тому є сенс перейти до розгляду сюжету, що вносить новий аспект в інформацію щодо сухопутних комунікацій Скіфії часів «золотої осені».

Давно помічено, що в просторі степу всі найвищі кургани Скіфії вишикуються в один ланцюжок. На більш ніж стокілометровій ділянці опиняються кургани Огуз, Козел, Солоха, Чортотлик і Александрополь [Болтрик, 1981; 1987; 1990]. На не випадковість цього ряду вказує і та обставина, що в місці перетину ним заплави Дніпра знаходяться Кам'янське та Капулівське городища [Болтрик, 2015, с. 22]. Ці центральні городища контролювали та обслуговували бро-

ди в районі відомого в середньовіччі Микитино-го Рогу (біля нинішнього м. Нікополь). Таке розташування головних поховальних пам'яток та двох центрів осілості Скіфії промовисто свідчить, що вони пов'язані з давнім шляхом.

Оскільки цей путь з'єднував найбільші могили Скіфії і Боспору, північний край цієї магістралі, відомий в середньовіччі як Ромоданівський шлях, приводив до найбільших курганів Посулля, а нижньодніпровська ланка опинялась у створі Арабатської стрілки¹ та прямувала нею до Пантікапею, то я і назвав це Трансскіфським шляхом². Тобто головною і єдиною реконструйованою магістраллю Скіфії до останнього часу залишався Трансскіфський або Пантікапейський шлях. Тут слід зазначити, що матеріальний вплив Боспорської держави на Скіфію настільки вагомий, різноплановий і багатократно відзначений декількома поколіннями дослідників, починаючи від відомої праці М.І. Ростовцева і закінчуючи численними авторами десятих випусків «Боспорського феномену», «Боспорських читань» та «Боспорських досліджень», що в цій статті на ньому немає сенсу зупинятися. А от на тлі потужного Боспорського економічного вектору торгівельна активність мешканців хори Херсонесу залишається майже непомітною. Внесок мешканців Херсонеської хори, як виробників так і посередників, спробуємо обгрунтувати нижче.

ЦЕНТРАЛЬНЕ СТЕПОВЕ РОЗДОРІЖЖЯ СКІФІЇ IV ст. до н. е.

Південний фланг ланцюга найбільших курганів замикав грандіозний Огуз (за 2,5 км на південь від нього знаходився Діїв курган). Стосовно ж місця знаходження його велетенсько-

1. Спираючись на наслідки буріння Арабатської стрілки в середині ХХ ст., Т.М. Смекалова дорікає мені, що в античні часи піщаного пересипу між Сивашем та Азовським морем не існувало [Смекалова, 2009, с. 51—52]. Але ті самі автори, чікими висновками оперує мій опонент, стверджують, що за античних часів Сиваш був прісноводним [Стащук, Супрычев, Хитрая, 1964, с. 164]. Тобто в давнину прісний Сиваш був все ж таки відокремлений від Азовського моря. Тому-то по периметру мертвого зараз берега так багато курганів доби бронзи, що були збудовані явно не на солончаках. Зважаючи на домінування тут східних вітрів, Арабатська стрілка по всій довжині піддається фронтальній дії морських хвиль, які поступово переміщують пересип на захід. Таким чином в античний час стрілка мала знаходитись на декілька десятків метрів від берегу в бік моря. Що ж стосується інших варіантів шляху з Боспору до центру Скіфії, як альтернативний маршрут можна розглядати рух караванів через Перекоп (не виключаємо, що за якихось особливих умов їм користувалися теж), проте різниця в 110 км (а це зайві 4—5 днів шляху) не сприяла його популярності.

2. Останнім часом цей шлях слушно запропоновано називати Пантікапейським [Бессонова, Полтавець, 2015, с. 26].

го насипу не полишав подив — чому в такому непоказному місці, хоча й в середині Дніпро-Молочанського степу, влаштували могили царя Скіфії? І не настільки вже привабливим здавалось це місце, з огляду на перетин тут важливим шляхом чималої степової Сірогоської балки. Однак виявилось, що містина все ж таки була знаковою. Це випадково пощастило з'ясувати завдяки листу трьохверстової карти (Велика Білозерка), на якому синім чорнилом було позначено трасу і підписано українською мовою — Муравський шлях, Старий Чумацький — та обведено ряд курганів³. Тут нам цікавий саме Муравський шлях, як один з найважливіших стратегічних шляхів XVI—XVIII ст., який пролягав з Криму до Тули та використовувався ще в скіфські часи [Шрамко, 1987, с. 20—23]. Вирізнявся він як пряміший та гладкий, був звичайною дорогою, якою татари ходили лівою стороною Дніпра і, відповідно, заборізькі козаки цим маршрутом робили набіги на Крим [Яворницький, 1990, с. 66].

Тобто повз курган Огуз з Перекопу в напрямку сучасного міста Орехова Запорізької обл. і далі вододілом Дніпра та Сіверського Дінця проходив шлях, який в більш пізні часи став відомим як Муравський⁴. Варто зауважити, що далі на північ на теренах Харківщини визначено тяжіння до Муравського шляху поселенських структур та некрополів скіфської доби [Гречко, 2010, с. 101, 114]. Артефакти з цих пам'яток дотичним чином засвідчують наявність, крім традиційного Боспорського торговельного імпульсу, ще й Херсонеського вектору та дозволяють припускати, що повз Огуз йшли каравани не лише до центру Скіфії, але й на північний схід. Свідченням цього слугують амфори Гераклеї та Херсонесу, що в останню черть IV та на початку III ст. до н. е. надходили на городища правобережжя Сіверського Дінця⁵ [Гречко, 2010, с. 67, 69].

3. З огляду на час напису (1920-і рр.) та назви бокових гілок шляху (Кримський та Чумацький), можна припустити, що написи виконані рукою Д.І. Яворницького або ж Я.П. Новицького чи когось з їх кореспондентів.

4. У реальному проходженні Муравського шляху саме цим маршрутом сумніватися не доводиться, оскільки на північний схід від Огузу в старих найближчих селах (Менчикури, Михайлівка та ін.) напрямки вулиць відповідають загальному північно-східному напрямку цієї ділянки магістралі.

5. Цілком вірогідно, що від Муравського шляху йшло відгалуження до зони курганів Середнього Подоння. В усякому разі серед амфор з цих курганів половину складала тара Гераклеї (астиноми Евридам, Пісістрат, Агатон) і були присутні також синопські посудини [Медведев, 1999, с. 114]. З огляду на понтіїське походження цих амфор можна припускати, що вони потрапляли на Середній Дон саме через гавані хори Херсонесу, втім не виключаємо їх перевалку в гирлі Дону.

У степах північної Таврії на мапі Г. Боплана та й на інших рукописних картах Муравський шлях показано непевно або взагалі він уривався при вході до Дніпро-Молочанського межиріччя. Ділянку Муравського шляху, що зі сходу на південний захід діагонально перетинає степ між Молочною та Дніпром, доречно було б назвати Херсонським *тропосом* (шляхом) або ж його східною гілкою. А з огляду на малу кількість курганів епохи бронзи уздовж цієї гілки, слід визнати цей відрізок більш пізнім, а то й другим за значенням у порівнянні із шляхом на Боспор.

Крім того, є достатньо підстав припускати, що Братолюбівський курган, який стояв неподалік від заплави Дніпра, та куц елітних курганів на правому березі Молочної (Шульгівка, Ташенак та Мелітополь) з'єднував шлях, що

також проходив поблизу Огуза. На серії старих великомасштабних карт простежуються фрагменти шляхів, що у вигляді своєрідного пунктиру вкладаються в широтний напрямок, який пов'язував згадані кургани. На листі 12, XXX ряду трьохверстової карти Братолюбівський курган позначено як «Большая Могила» і повз нього, від заплави Дніпра та Конки, через верхів'я балки Довга Каїрка в напрямку Огузу (до нього 41 км) тягнеться шлях. На давність цієї магістралі, крім низки курганів вздовж неї, вказує роздоріжжя за 5 верст на схід від Братолюбівського кургану, позначене декількома колодязями. Від цих джерел при роздоріжжі до Огузу залишався день шляху. Наступний етап руху в бік Молочної (в обхід верхівок степових балок) займав приблизно два дні, оскільки відстань до Шульгівки складала 58 км, а до

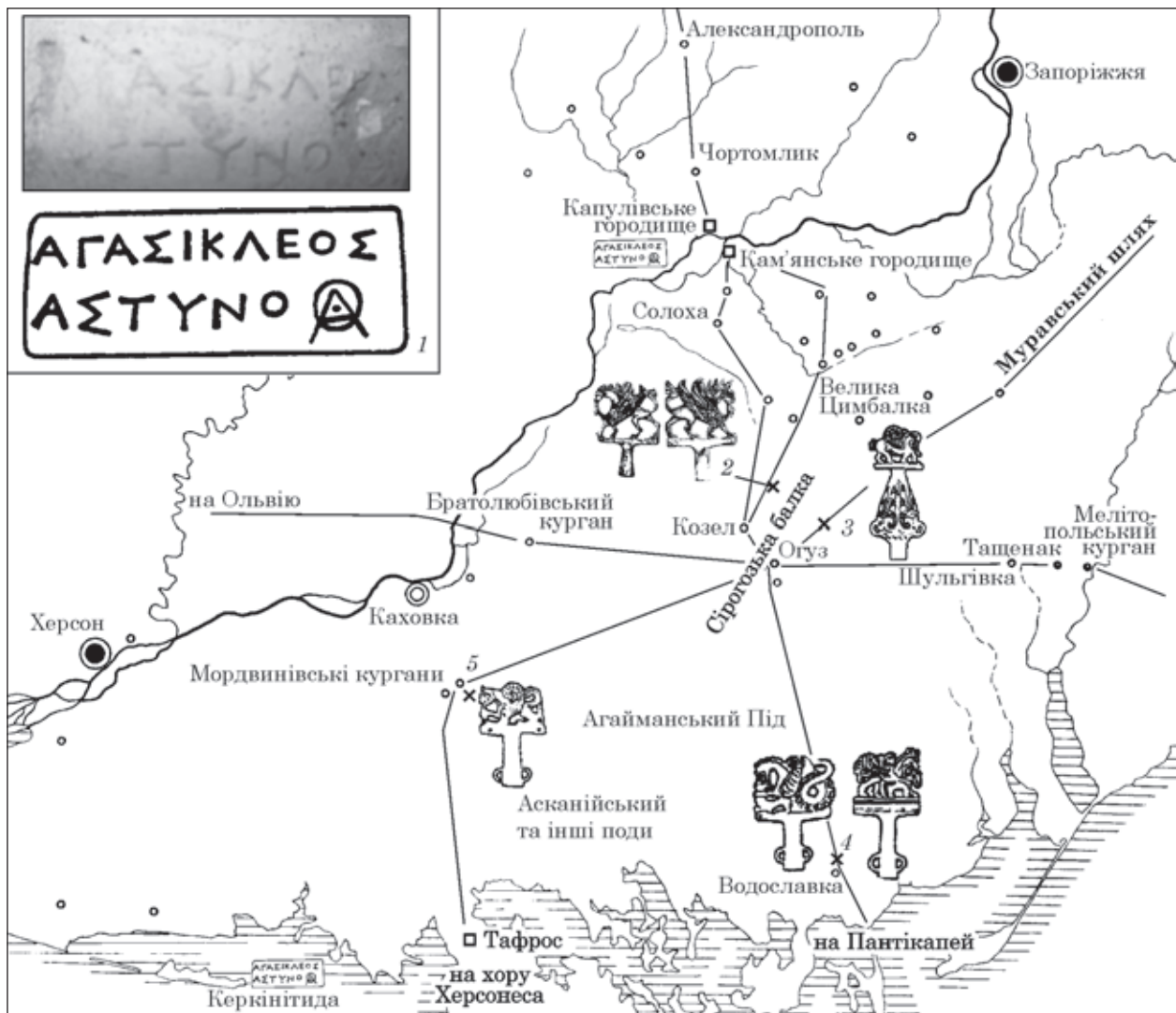

Рис. 1. Схема перехрестя біля кургану Огуз в Лівобережному степу із знахідками-маркерами: 1 — клейма Агасікла на херсонських амфорах (300—285 рр. до н. е. за В.І. Кацем): а — знахідка з Керкінітиди (одне зі 130 херсонських клейм, опублікованих О.О. Махньою [Махнева, 1994, с. 111—112]; б — знахідка О.В. Бодяньського з Капулівського городища (Фонди ІА НАН України, розд. ІV, колекція 493); 2 — випадкова знахідка двох бронзових навершів біля с. Догмарівка; 3 — випадкова знахідка бронзового навершя біля с. Дем'янівка; 4 — знахідка бронзових навершів під час розвідки біля с. Водославка; 5 — випадкова знахідка бронзового навершя біля с. Петропавлівка

Просторові позиції першорядних курганів Скіфії IV — початку III ст. до н. е.

Курган-лідер	Розміри, м		Супроводжуючі насипи	Позиція в просторі
	Висота	Діаметр		
Александрополь	21	101	Практично відсутня курганна група: 2 кургани ланцюгом на Пд	Останній в низці великих насипів і в часі
Нечаєва (Гегелина) Могила	16	—	Відсутня курганна група (1 довга могила поруч), але за 2,2 км на Пд Орлова Могила і її група	Наявність довгої могили дає підстави вважати, що курган виник біля святилища
Чортотлик	19,5	115—120	Велика курганна група (довга могила поруч)	Збудували біля святилища (довгий курган $h = 8$ м), за 21 км від Капулівського городища, напрям на Александрополь, розгалуження на Жовтокам'янку (за 30 км) і Башмачку (за 70 км)
Мамай Гора	7	—	Найбільша курганна група з «плям» в Степовій Скіфії (3 довгих могили поруч)	Поставили біля культового комплексу, за 11 км від Капулівського городища та за 8 км від Кам'янського акрополя
Солоха	18	—	Велика курганна група з 76 насипів і «плям». На 3 від Солохи була алея-прохід, між 2 смугами насипів	Побудували за 17 км (за пів дня шляху) від Кам'янського акрополя, курганний могильник існував мінімум 50 років
Козел	14	—	Група з десятка насипів та «плям»	На високому березі балки. У групі є кургани доби бронзи, схоже частина скіфські, був час, щоб «виросло» курганне оточення
Огуз	21—24	130	Невелика курганна група, мінімум 1 скіфський курган існував раніше. За 2,5 км на Пд Дієви Могили	Над похилим лівим берегом балки, біля перехрестя трьох шляхів
Кош-Оба	9	—	Курганна група з 7 насипів (з них 1 довга могила)	За 5—6 км на ПдЗ від Кош-Оби, знаходяться групи Чайан та Апан-Сарча. За 22 км на Пд Керкінітида

Мелітопольського кургану 68—70 км (рис. 1)¹. У пізніші часи цей шлях² змістився на південь (біля Дніпра на 18 км, в центрі степу на 9 км та на східному краю, біля р. Ташенак, на 7 км). А в XIX ст. він з'єднав важливі степові ярмарки — Каховські (осінній Покровський і весняний Нікольський) та Мелітопольський. Зараз це частина автомагістралі «Рені—Одеса—Мелітополь—Ростов». Тобто частина довгого напрямку, що йде степом вздовж морського узбережжя та з'єднує Нижній Дунай з гирлом Дону. Отже цілком слушним є припущення, що і в античні часи його використовували як сухопутний маршрут між Ольвією та поселенськими структурами Нижнього Дону.

Регулярні проходження караванів чи торговельних обозів (валок) майже не залишають

1. Не виключено, що ім'я Агасікла на клеймах амфор та монетах належать одній і тій самій особі. Ніщо не заважає припускати, що це видатний діяч Агасікл син Ктесія [Ланцов, 2005, с. 128], удостоєний за визначні заслуги кінної статуї від вдячних співгромадян десь в межах першої третини III ст. до н. е. (IOSPE. I2.418).

2. Під назвою Мелітопольського грейдера цей шлях дожив до часів побудови Каховської зрошувальної системи.

археологічних слідів. Проте мали існувати традиційні місця зупинки та відпочинку, переправи, броди, перехрестя чи навіть попередники караван-сараїв. Схоже залишки саме таких структур на схилах Сірогозької балки побачив співробітник ІА АН УРСР Я.І. Болдин. На рівні збору уламків артефактів він відкрив десятки стоянок та чотири поселення широкого хронологічного діапазону, частина з них з уламками античних та середньовічних амфор [Болдин, 1981, с. 232]. З огляду на наявність в Сірогозькій балці слідів стоянок зрубної культури, це роздоріжжя існувало набагато раніше появи тут скіфів і є підстави вважати, що вже в першій половині IV ст. до н. е. торговельний транзит з Херсонесу Таврійського чи його хори проходив тут в напрямку центру Скіфії та лісо-степових городищ (таблиця).

З таблиці видно, що частина курганів-лідерів не мають курганної групи навколо або ж вона дуже мала. Пояснити це можна тим, що домінуючі кургани були збудовані в період фінальної історії Скіфії і поховальна периферія навколо не встигла утворитись.

У відкритому степу грандіозний насип Огузу було видно за 18 км, тобто подорожні вже за півдня шляху його бачили. Таким чином, мож-

на констатувати, що з останньої третини IV ст. до н. е. курган Огуз в середині лівобережного степу практично був маяком — дороговказом при роздоріжжі, від якого **шляхи розходилися мінімум в шести напрямках**.

Зважаючи на ту обставину, що в необмеженому просторі степу ці напрямки, як шляхи так і їх колії, могли розходитись та сходитись, а амплітуда цих відхилень могла сягати в ширину і декількох кілометрів, то вважаємо цілком коректним для маркування давніх шляхів залучати випадкові знахідки. Такими знахідками є фігурні бронзові навершшя — оздоби кутів на криття скіфських возів [Болтрик, 2009, с. 43—45, рис. 3], вони відомі на чотирьох з шести напрямків (рис. 1). Два таких навершшя лягають на Муравський напрямок. Одне з них на відстані півтора дня шляху від Сірогоської балки в бік Криму, в смузі вірогідного перетину або повороту давнього шляху біля с. Петропавлівка Каховського району, а інше за півдня шляху від тієї ж балки у бік городищ Сіверського Дінця поблизу с. Дем'янівка Нижньосірогоського району Херсонської області [Ратнер, Костюк, 1989].

Інші знахідки навершшя пов'язані з Пантикапейським шляхом. За два дні шляху від Огузу в напрямку Боспору знаходиться с. Водославка Новотроїцького р-ну Херсонської обл., там, на одному з курганів біля поду Кара-Куя (Чорний колодязь), під час розвідки П.М. Шульца в зоні майбутньої зрошувальної системи були знайдені два бронзові навершшя ¹ [Черепанова, Щепинский 1966, с. 75]. Побічно на належність місцевості до місця відпочинку караванів вказують топоніми: середньовічні «*Кара-Куя = Чорний колодязь*», тобто колодязі та пізня «*Славна вода*». Це місце відпочинку було цінним з огляду на те, що до північного краю Арабатської стрілки залишалось менше дня шляху, а до мілкої протоки через Сиваш (ширина 100—120 м) ² біля південного краю півострова Чонгар (за умови що, в скіфські часи діяла і ця гілка маршруту) повноцінний день руху. Напряма Пантикапейського шляху на Каменське городище вже після Огузу фіксує навершшя з Догмарівки Нижньосірогоського району [Клочко, Оленковський 1990, с. 253] (вірогідно пов'язане з курганом Могила Сапожнікова на трьохверстовій карті). Зауважу, що це бокова гілка шляху, яка відокремлювалась від кургану Козел в напрямку Великої Цимбалки, потім

все одно виводила до Микитської переправи біля Каменського городища. На згадуваному листі трьохверстової карти (XXIX, 13) цю ділянку позначено як «Старий чумацький» і він міг використовуватись караванами і з Перекопу.

Стильові особливості та коло аналогій навершшям з відомих поховальних комплексів дозволяють віднести їх до останньої третини IV — початку III ст. до н. е. В трьох випадках вони належать до плоских ажурних (лопатоподібних) навершшя зі сценою шматування оленятка грифоном (Догмарівка 2 екз., Петропавлівка 1 екз., Водославка 1 екз.), а ще одне з Водославки має композицію з трьох фігур: людини зі списом на грифоні, що полює на оленя ³. Навершшя з Дем'янівки належить до XI типу за класифікацією О.В. Переводчикової ⁴, має грушоподібний бубонець з фігурними проймами на низькій втулці підпрямокутного перетину, увінчано ажурною фігурою грифона ⁵. Згідно еволюційному ряду О.В. Переводчикової, артефакт з Дем'янівки в часі передувє плоским ажурним навершшям з грифоном або оленем (тип II) [Переводчикова 1980, с. 42, рис. 9].

Оскільки знахідки випадкові, то частина з них, скоріш за все, була пов'язана з поховальними комплексами (Догмарівка, Водославка), а частину, вірогідно, загубили під час руху шляхом (Дем'янівка, Петропавлівка). У місці знахідки двох перших є кургани і автори публікацій пов'язують їх з ними [Клочко, Оленковський 1990, с. 253], до того ж і в Догмарівці, і у Водославці знайдено по два таких арте-

3. Сюжет ідентичний чотирьом навершшам з Бабиної Могили та Слоновської Близниці. Цю сцену трактують як полювання Геракла [Граков, 1950, с. 14] або Аполлона Гіперборейського [Онайко, 1977, с. 153—159].

4. Я використовую типологію О.В. Переводчикової з метою зорієнтувати читача в системі артефактів цієї категорії. Втім зазначу, що зараз ця систематизація потребує корегування. Мабуть слід повернутись до пропозиції М.І. Ростовцева розглядати окремі хронологічні та територіальні групи цих артефактів [Rostowzew, 1931, р. 291]. На підсумковій карті О.В. Переводчикової придніпровська група окреслена ізольованим масивом. І є всі підстави вважати артефакти цієї групи приналежністю транспортних засобів. Стосовно ж більш ранніх навершшя такої впевненості немає. З огляду на недавню статтю Т.В. Рябкової про кулясті прорізні навершшя з Келермеського кургану 2/В (№ 31) теза про окремішність кубанських навершшя від дніпровських набуває ваги. Т.В. Рябкова слушно наголошує, що в Закубанні центрально-азійський імпульс має досить давню лінію розвитку і згасає з останньої чверті VII ст. до н. е. На подальший розвиток цієї категорії речей починає впливати східно-грецька традиція [Рябкова, 2016, с. 20—22].

5. Викликає певний подив, що навершшя з Дем'янівки подібне до артефактів з Чмиревої, Гайманової та Товстої Могили. Курганів таких розмірів поруч з селом немає, Огуз знаходиться за 16 км і в часі має іншу позицію. Залишається трактувати артефакт з Дем'янівки, як загублений на дорозі.

1. Через малі розміри села Водославка (за радянських часів його не показували на картах) та через те, що розвідку проводили кримські археологи, ці навершшя помилково вважають знайденими в Північному Криму.

2. Дві подібні протоки зараз відділяють і Арабатську стрілку від материкового берега, але з огляду на коливання в часі рівня світового океану та ту обставину, що Сиваш за античних часів був прісним, є підстави очікувати, що ці протоки не існували.

факти. Заслужує на увагу той факт, що обидва навершя з Водославки мають аналогії на зовнішньому периметрі розповсюдження цих артефактів навколо центральних поселенських структур Капулівського та Каменського городищ. Так навершя, прикрашене сценою шматування зміїним грифоном оленятка, відоме в Краснокутському кургані, а друге, що зберігається в Одеському археологічному музеї НАН України, випадково знайдене на березі Тілігульського лиману. Інше навершя з трьома фігурами (людиною, грифоном та оленем) майже тотожне знахідкам з Слоновської Близниці та Бабиної Могили [Мозолевський, Полин, 2005, с. 125]. В просторових позиціях згаданих навершів слід вбачати принцип горизонтальної стратиграфії — все, що лежить далі від центру, є найпізнішим.

З огляду на встановлення факту наявності перехрестя біля Огузу, слід відмовитись від вже традиційної версії перекладу назви кургану як «*бик*» і прийняти інше тлумачення цього топоніму. Носій ногайського діалекту кримськотатарської мови Азиме Кемалова пропонує для топонімів Тарханкуту ряд тлумачень серед них і *Ауз, Агъыз, Агыз, Авуз, Авыз*, що означає: *рот, паща, вхід, початок дороги, стик, перехрестя* [Кемалова, 2014, с. 159]. Здається останнє значення напрощуд влучно трактує назву кургану, що стояв на землях ногайців, і саме тому на старих документах та картах його назва була позначена, як *Агуз, Агусь, Агуска*. Прикметно, що і курган Козел на карті трьохверстці позначено як *Агусь*, з огляду на розгалуження шляху біля нього назва цілком слушна.

ШЛЯХ ВІД ПЕРЕХРЕСТЯ ДО ПЕРЕКОПУ

Після перетину Сірогозької балки та до місця впадіння в неї Торгайської балки, просування караванів відбувалось, вірогідно, вздовж правого берега першої. Інша назва цієї балки Чокрак або Чекрак (в перекладі *жива солодка вода, джерело*). На трьохверстовій карті там зображено колодязь (за переказами з доброю водою). Тобто це могло бути місцем привалів чи відпочинку за півдня шляху (за 17—18 км) від Огузу. Подальше просування Муравського шляху до Перекопу йшло частково в обхід балок меншого рівня, що дренивали поверхню степу в напрямку моря або ж подів. Через це шлях дугою відхилився на південний захід і вже після Зеленої та Чорної долин повертав на південь до Перекопу. Ця обхідна гілка, вірогідно, мала мінімум два розгалуження. Обидва вони перетинали балку Каштанак в районі с. Дмитрівка (Каховського району) десь за день шляху від устя Торгайської балки.

Ці розгалуження на трьохверстовій карті фіксуються довгими ланцюгами курганів та компактних курганних груп. Східна йде в на-

прямку Чаплинки між Зеленим Подом та Чорною долиною. Західна гілка, більш насичена насипами курганів, перед обходом до Чорної долини минає вже згадане с. Петропавлівку (що і зараз знаходиться на перехрещенні сучасних шляхів різного значення) і наближається до давніх піщаних алювіальних відкладень Дніпра (північної частини Олешківських пісків), і також виводить на Чаплинку.

Все ж таки найбільш привабливим залишається варіант шляху вздовж східного краю Зеленого Поду, оскільки тут над степом домінував семиметровий насип Першого Мордвинівського кургану, а за 6—7 км від нього, вже на південному березі поду, знаходився Другий Мордвинівський курган. Подальший маршрут пролягав поруч з верхів'ям р. Каланчак і від селища Чаплинки повертав в напрямку Перекопу.

Таким чином дистанція між Огузом та Перекопським валом складає 125—127 км. Прямий маршрут був би на 20 км коротше. Але на ньому головною перепорою виступає Великий Агайманський Під — один з найбільших на Україні, це долинне зниження, що утворилося внаслідок просідання лесових порід у лівобережному степу. У нього, не доходячи до моря, впадає Сірогозька балка. Витягнутий з півночі на південь на 16 км, шириною до 11 км, Агайманський Під на 15 м нижче оточуючого степу. Його схили терасовані або уривчасті. Під час танення снігу та в дощові роки заповнюється водою, влітку пересихає (рис. 1). Далі в бік Перекопу перешкоди руху створювали Асканійський та декілька менших подів. Переміщенню подами перешкоджала висока трава, що піднімалася навколо них, оскільки вона намотувалась на маточини коліс та блокувала рух [Яворницький, 1990, с. 66].

Крім подів, балок та балочок, що впадали до них, вірогідно, була ще одна небезпека, що чатувала на давніх подорожніх, — це табуни диких коней-тарпанів та і вепрів. Шляхи та поселення в цій місцевості з'явилися разом з першим населенням на початку XIX ст., і лише у 1879 р. тут вбили останнього тарпана.

Чим ближче до Перекопу, тим більше ми опиняємося в невизначеності, яку залишив нам батько історії. Маю на увазі його пасаж про шосту річку Скіфії Гіпакірій, що тече з озера в землі скіфів-кочовиків і вливається в море біля міста Каркінітіди [Herod., IV, 55]. Серед різних локалізацій цієї річки перевагу слід надати р. Каланчак, яка могла брати початок з одного з подів, тим більше, що при великих опадах степові блюдця перетворювалися на озера, а сама річка ставала своєрідною довгою затокою, що вдавалися у степ на кілька кілометрів. Плутанина з Керкінітидою (розміщення її на північному узбережжі Каркінітської затоки) начебто дискредитує інформацію Геродота, але вірний напрям на Гілею та Ахілів дром змушує

йому повірити, особливо якщо взяти до уваги, що інформацію Геродот одержав від купців, які шли понад річками та переходили їх. Тому змішався сухопутний шлях з річками, тому і Герр (Молочна) впадає в Гіпакірій, і тому Герр ділила землі кочовиків та скіфів царських, бо й Муравський шлях по діагоналі розмежовує степ між Дніпром та Молочною на дві частини. А шлях до Керкінітиди в приморській смузі лежить вздовж Гіпакірія-Каланчака, що і могло призвести до плутанини в географічному описі Геродота стосовно шостої та сьомої річок Скіфії.

ШЛЯХ ВІД ПЕРЕКОПУ ДО КЕРКІНІТИДИ

Зважаючи на велику концентрацію поселень Херсонеської держави в Північно-Західному Криму [Ланцов, 2003, карта-схема] та ще більшу кількість курганів там, особливо на півострові Тарханкут та в Передгірському Криму [Смекалова, 2009, рис. 5, 6] важко обрати якийсь єдиний варіант шляху (рис. 2). З одного боку, зважаючи на те, що місто Херсонес відокремлюють від степового Криму чотири річки і Перша гряда Кримських гір, до того ж вірогідність спіткання з таврами, могла створити проблеми для торговельних караванів. З іншого боку, велика концентрація скіфських поховальних пам'яток та взірців кам'яної скульптури навколо міста Керкінітиди між озерами Донузлав та Сасик, свідчить про концентрацію та активність скіфів в цій частині Криму, змушує орієнтуватись на нього, як на ключовий торговельний термінал Херсонеської хори. А з середини IV ст. до н. е. сусіднє з Керкінітидою невелике городище «Чайка», ймовірно, теж підключається до посередницької торгівлі. Більш давню традицію співпраці греків зі скіфами побічно фіксує Гекатей Мілетський, письменник і логограф VI—V ст. до н. е., в описі Європи він називав Керкінітиду містом скіфським [Фр. 153. Steph. Byz.]. Додатковим індикатором існування тут регіонального центру Скіфії часів Атея виступає золота обкладка піхов меча з кургану Чайя [Shcegllov, Katz, 1991, р. 97—122], локалізація якого неподалік від Керкінітиди переконливо доведена [Щеглов, Кац, Смекалова, Беван, 2013; Смекалова, Колтухов, Чудин, 2014, с. 231—236]. Тому слід очікувати,

що Керкінітида в значній мірі перебирала торговельний транзит на себе, остання фаза шляху до Херсонесу в разі потреби могла проходити морем, втім не відмовляючись і від караванного варіанту по суші.

Дистанція по самому Перекопському перешийку і далі до Керкінітиди була позначена курганами доби бронзи та скіфів, та займала в подорожніх 3,5—5 днів шляху (в залежності від обраного маршруту). Варіантів маршрутів могло бути кілька. Проте, схоже вихід з Перекопу на південний захід окреслюють досліджені кургани зі скіфськими похованнями широкого хронологічного діапазону біля сіл Філатівка, Рисове, Танкове, Новопавлівка, Сватове, Матвіївка, Калініно, Криловка [Колтухов, 2012, рис. 1].

Подальше проходження маршруту могло розгалужуватись на Калос-Лімен, вздовж морського узбережжя та на великий курган Кош-Оба,

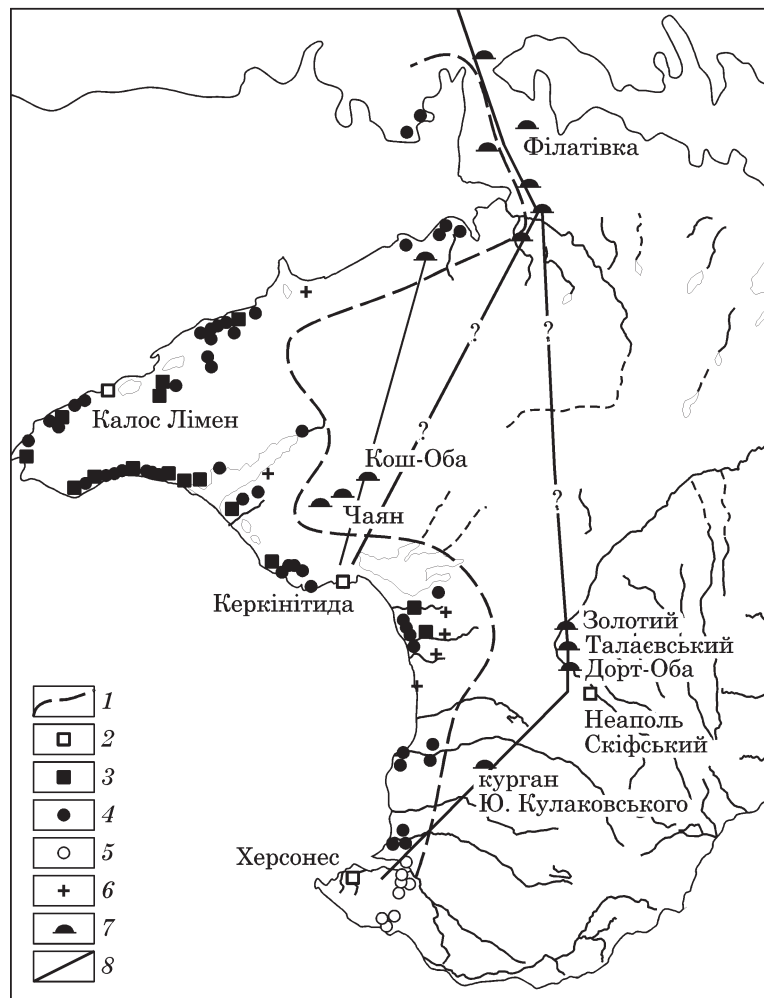

Рис. 2. Схема вірогідних шляхів скіфського часу в Західному та Центральному Криму (за основу взято картосхему пам'яток Херсонеської держави (межа IV—III ст. до н. е.) С.Б. Ланцова [Ланцов, 2005, рис. 1]): 1 — орієнтовні межі херсонеських теренів; 2 — міста; 3 — укріплення; 4 — поселення; 5 — залежні від Херсонесу варварські поселення; 6 — місця виявлення підйомного матеріалу IV—III ст. до н. е.; 7 — скіфські кургани, що могли слугувати маяками-орієнтирами на давніх шляхах; 8 — реконструйовані напрямки шляхів

за 24 км на північ від Керкінітиди. Прикметно, що в разі руху в бік Калос-Лімену, неподалік від зручної Бакальської бухти, але не доходячи до неї, було роздоріжжя десь дев'яти шляхів та біля нього невеликий татарський аул Огуз-Оглу (сучасне с. Чернишове Роздольненського р-ну). Це місце знаходилося за два дні шляху від Перекопського валу. Зауважу, що за день шляху від цього роздоріжжя на березі моря знаходиться античне поселення Маслини, а ще за один день шляху подорожні потрапляли до Калос-Лімену.

Не виключаємо, що і шлях до Керкінітиди через чудовий орієнтир — курган Кош-Оба на Меловому увалі також проходив або через Огуз-Оглу, або через ще більше розгалуження шляхів Ак-Шейх (сучасне селище Роздольне). Відстань від цих розгалужень до Керкінітиди складала біля двох днів шляху. Заслугує на увагу той факт, що серед насипів, які оточують дев'ятиметровий насип Кош-Оби, присутній меридіонально орієнтований довгий курган. Крім того, магнітною зйомкою виявили в ньому правильну прямокутну кам'яну споруду, що дозволило зробити висновок про наявність святилища доби пізньої бронзи, яке, можливо, використовувалося і в ранньому залізному віці [Щеглов, Кац, Смекалова, Беван, 2013, с. 24—25, рис. 28а, 40, 41]. Забігаючи вперед відзначу, що в довгих курганах Нижнього Подніпров'я кам'яні конструкції не зафіксовані, там є лише великі лінії глини, а от на західному березі Чорного моря, на південь від гирла Дунаю вони є. Я бачив та пояснював румунським колегам В. Сирбу та Г. Сімеону в 1995 р. призначення кам'яних конструкцій, відкритих того року в довгому кургані поблизу відомого кургану Ад-жигіол в Північній Добруджі.

Стосовно контактів скіфів з мешканцями Керкінітиди є дещо розмиті свідчення, що містяться в цікавому епіграфічному документі. Йдеться про лист Апатурія Невменію, де є згадка про сплату данини скіфам [Соломоник, 1987; Кутайсов, 1992; 2004, с. 142]. Текст прошкрябано на уламку фасосської амфори третьої чверті V ст. до н. е. З огляду на важливість тексту, наведу його повністю за перекладом Е.І. Соломонік з доповненнями Ю.Г. Виноградова: «*Апатурій Невменію. Солону рибу вези додому і рівну кількість зв'язок для неї; і нехай ніхто не займається твоїми справами; і, звичайно, дбайливо стеж за волами; і дізнайся, хто буде платити данину скіфам*». Інший варіант перекладу листа Апатурія запропонував В.О. Анохін, згідно його інтерпретації в листі йдеться про суму прибутку, а не про сплату данини скіфам. На його гадку під «солоную рибою» слід розуміти «аріхи» — грошові знаки, які виготовляли в Керкінітиді та Ольвії. А незрозумілий попереднім тлумачам термін «сфекіса» означав керамічні форми для відливання монет у вигляді стріл та дельфінів («арі-

хи») [Анохін, 1998, с. 136—141]. Тому переклад Владилена Опанасовича виглядає таким чином: «*Апатурій Невменію. Аріхи же та сфекіси вези додому; і нехай ніхто не займається твоєю справою без мене; і ретельно стеж за “биками”; та визнач який (наскільки великий) прибуток в Скіфію*» [Анохін, 1998, с. 141]. Все одно залишається згадка про Скіфію і фінансові справи греків в Керкінітиді.

Інше літературне повідомлення дотично свідчить про існування зручного прямого шляху до центру Криму з Придніпровського степу. Мова йде про блискавичний рейд загону цариці Амаги в переказі Поліена [Polyaen, VIII, 56]. Сарматська цариця Амага правила замість свого чоловіка пияка і допомогла Херсонесу після того, як мешканці цього міста пожалілися на набіги скіфів. Разом зі 120 добірними воїнами, кожен з яких дістав по три коня в своє розпорядження, вона за добу пододала понад 200 км і раптово з'явилася в ставці скіфів. Амага вбила скіфського царя, а владу передала його синові, наказавши правити справедливо і не чіпати сусідів. Фахівці, спираючись на можливість сучасних коней, переконані, що відомості Поліена про спроможність кочовиків здолати відстань в 190 км за добу, маючи в запасі змінних коней, не викликають сумнівів [Симоненко, 2015, с. 328—329]. Єдине в чому можна не погодитись з таким досвідченим вершиком, яким є Олександр Володимирович, так це з тим, що легендарний загін Амаги рушив не з бідного на рослинність присивашського степу, а з зони гарних Придніпровських різнотравно-типчакково-ковилових пасовищ, на яких і мала перебувати царська ставка. На наш погляд, початок рейду в 190 км слід лічити від зони Чорної Долини або Зеленого Поду (що відповідає розташуванню елітних Мордвинівських та Червоноперекопських курганів [Лесков, 1974, с. 45—60; 66—101], понад шляхом від Огузу до Перекопу). А закінчення раптового набігу сарматів слід очікувати не біля Херсонесу, а в палаці Неаполя Скіфського або ж на городищі Кермен-Кир, що найближче відповідає відстані, зазначеній автором «Військових хитрощів». Асинхронність згаданих подій з часом класичної Скіфії не є на заваді, а навпаки, дотично вказує на важливість і довге існування нашої магістралі.

ЧИННИКИ ТА НАЯВНІ ОЗНАКИ ТОРГІВЕЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На відміну від Керкінітиди Геродот Херсонеса не знає, оскільки на час його візиту до Ольвії міста на Гераклеїському півострові Криму не існувало. Найперша ж звістка про Херсонес сходиться до другої половини IV ст. до н. е. Вона міститься в творі під назвою «Періпл», що при-

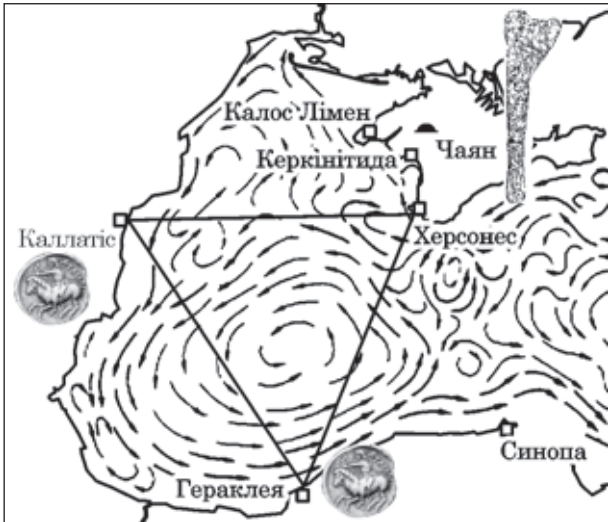

Рис. 3. Схема західної кільцевої течії в Чорному морі та міста-колонії Гераклеї, з'єднані нею

писується грецькому авторові Скілаку Каріандському. У § 68 цього твору повідомляється, що в Таврійській землі живуть елліни, в яких торговельне місто Херсонес, мис Баранячий Лоб, на який від Істру три дні та три ночі прямого путі, а вдовж берегу вдвічі довше, бо там є затока. В той же час одним з ключових чинників виникнення емпорію Херсонес вважають освоєння греками прямих коротких маршрутів в Чорному морі [Максимова, 1954, с. 56—57; Кац, 1990], що дозволяло швидше ніж за три доби подолати відстань між протилежними берегами. В.Ф. Гайдукевич, спираючись на текст «Історії» Геродота та інші джерела, припускає, що вже в середині V ст. до н. е. греки здійснювали довгі переходи у відкритому морі, а з першої половини IV ст. до н. е. ці переходи стали традиційними [Гайдукевич, 1969, с. 18—19]. Це вдалося завдяки використанню давніми мореплавцями західної кільцевої течії в відкритому морі та орієнтуванню по зірках та сонцю.

Згадана кільцева течія в значній мірі була своєрідною турбіною, що збільшила розвиток активних торговельних стосунків греків Південного узбережжя з греками Західного Криму, а через них і з світом скіфів (рис. 3). Тут йдеться про головні течії Чорного моря, які утворюють два велетенські кільця, що рухаються проти годинникової стрілки [Золотарев, 1979, с. 95—98, рис. 1]. В середовищі гідрологів їх називають «окулярами Кніповича»¹. Додатково істотний вплив на водні потоки посилює і сила вітру. Тому в окремі моменти швидкість його потоку може сягати 1 м/с, хоча в 20 км від берегу в смузі шириною 30—90 км середня швидкість становить 30—40 см/с. Морський перехід від Гераклеї до Херсонесу таким чином міг тривати півтори—дві доби. Давньогрецькі

1. М.М. Кніпович у 1920—30-х рр. керував Азовсько-Чорноморською науково-промисловою експедицією, що і відкрила цей ефект.

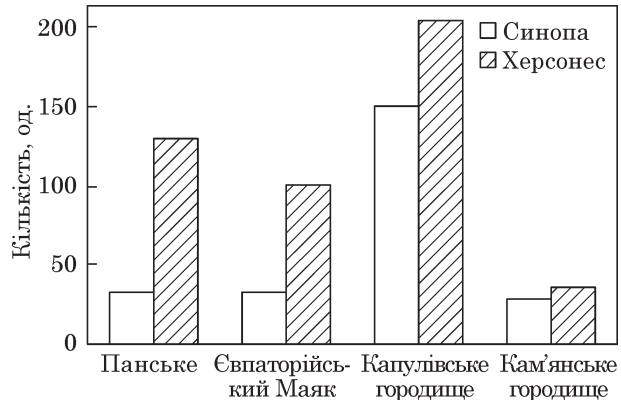

Рис. 4. Графік розподілення клейм Херсонесу та Синопи на городищах Нижнього Дніпра в порівнянні з поселенськими структурами Західного Криму, за: [Фатеев, 2014]

мореходи, використовуючи течію до звичайної швидкості своїх суден в 4 вузла, додавали ще вузол, що дозволяло долати найкоротшу відстань (142 милі) через Чорне море за 30 годин [Золотарев, 1979, с. 96]. Раціональний рух по західному колу дозволяв швидко переміщуватись між містами-колоніями Гераклеї Херсонесом та Каллатією, складніше з огляду на турбулентність в мілкій Каламітській затоці було підходити до порту або ж якірних стоянок Керкінітиди.

В.І. Кац вважає, що Херсонес зобов'язаний своїм виникненням саме освоєнню коротких маршрутів через Понт [Кац, 1990, с. 106]. З урахуванням торговельних інтересів Гераклеї, для колонії обрали одну з найбезпечніших бухт Південно-західного Криму. Зважили і те, що значення Херсонесу для загальнопонтійської торгівлі в період переходу від каботажного плавання до прямих маршрутів через Понт безмірно зросло. До кінця першої чверті IV ст. до н. е. південно-західний край Криму опинився на перетині двох найбільших потоків руху кораблів в водах Понта, що не могло не сприяти перетворенню Херсонесу в значний центр транзитної морської торгівлі [Кац, 1990, с. 107]. Збільшення товарної маси потребувало її подальшого транспортування і тут роль своєрідного ретранслятора дісталась Керкінітиді та Калос-Лімену, звідки до Скіфії мали відбувати торговельні каравани.

Основою економіки Херсонеса Таврійського було виноробство, тому саме амфори в останню чверть IV — на початку III ст. до н. е. позначають його торговельну активність в Скіфії [Ланцов, 2005, с. 127, 129]. Звичайно демографічний (і, відповідно, економічний) потенціал Херсонесу був в декілька разів меншим за можливості Боспорського царства. Але на межі IV — III ст. до н. е. позиція Херсонесу в економіці Північного Причорномор'я стає значно вагомішою, особливо це стосується поставок вина до Скіфії, що значно збільшуються [Рогов, 2002, с. 152].

Про це ж свідчить велика кількість клейм Херсонесу на городищах Нижнього Дніпра (рис. 4) [Фатеев, 2014].

Торгівельна активність нащадків дорійців в Скіфії простежується також завдяки амфорам Гераклеї, а їх кількість за підрахунками ще на сімдесяті роки минулого сторіччя була найбільшою серед посудин інших центрів. І в період максимального піднесення понтійської торгівлі в IV ст. до н. е. гераклеїські амфори досягали віддалених на північ від моря територій до рівня Києва, Воронежу, а на сході — до берегів Волги [Брашинский, 1984, с. 82, 108]. Домінування продукції Гераклеї наочно демонструє графік, складений на підставі колекції клейм Керкінітиди (рис. 5).

Значна торгівельна інтервенція Гераклеї припала на період правління скіфського царя Атея і не могла відбуватися без його згоди. Цілком вірогідно, карбування монет в 353—347 рр. до н. е., що було здійснене на монетному дворі Гераклеї, до певної міри мало сприяти покращенню стосунків з володарем Скіфії. З одного боку, золоті піхви меча з кургану Чаян, що потрапляють в коло однакових престижних дарунків і дотично свідчать про присутність скіфського наглядача за Керкінітидою (вагомий, мабуть, похований в кургані Кош-Оба), а з іншого боку, карбування другої серії монет Атея в 347—339 рр. до н. е. в Каллатісі, на тлі погрозу

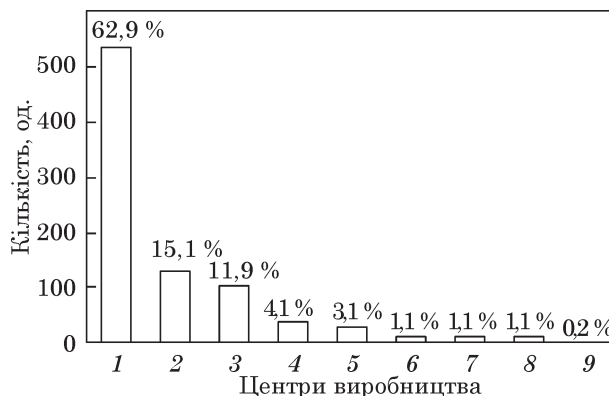

Рис. 5. Графік домінування продукції Гераклеї на тлі клейм Керкінітиди, за: [Махнева, 1991, с. 105]: 1 — Гераклея; 2 — Херсонес; 3 — Синопа; 4 — Фасос; 5 — Родос; 6 — Кнід; 7 — Менда; 8 — Хіос; 9 — Кос

громаді Візантія наводить на певне припущення (рис. 6). Всі ці події відбувалися на узбережжі Понту, дещо далі в Боспорі Фракійському опинився Візантій. Міста де карбували монети та піхви меча з кургану Чаян практично вписуються в велетенський трикутник, який, в свою чергу, вписаний в західне кільце течії Чорного моря, по якому курсували кораблі Гераклеї.

Грецька морська торгівля, імовірно, впливала на стан речей в Скіфському степу, а Херсонес посилював цей вплив, оскільки був важливим партнером в цій торгівлі. Схоже, що з загибеллю

Рис. 6. Карта знахідок урочистої зброї «троянської серії» — вірогідних дарів царя Атея регіональним лідерам та царю Македонії Філіпу II

Атея торгівельна активність Гераклеї в Скіфії лише посилилась [Ланцов, 2005, с. 131], оскільки невдовзі почався похід Александра до Персії і поліси Егейського моря змінили напрям своїх торгівельних пріоритетів. За цих сприятливих умов в останній третині IV—на початку III ст. до н. е. відбувається максимальний розквіт економіки Херсонеса [Зубар, 1990, с. 46, 48—49; Ланцов, 2005, с. 137], що засвідчено багатьма категоріями археологічного матеріалу.

На закінчення слід зауважити, що ми не можемо визначити весь спектр товарів, якими обмінювались мешканці херсонеської хори (а через них і споживачі інших полісів / центрів) та їх контрагенти в Скіфії, але можна зазначити, що крім традиційної продукції античного світу на північ та схід, в зворотному напрямку крім зерна та шкур йшла велика кількість меду з степової заплави Дніпра (Великого Лугу та Базавлугу). Нібито напрошується думка про транспортування меду в амфорах з під вина. Втім, оскільки мед любить тару натуральну, то для цього більше підходили бочки, барильця, липовки. Цю тару важче зафіксувати археологічно, але як прецедент можна нагадати бочку з цільної колоди (липовку?) з поховання V ст. до н. е. з Малої Цимбалки [Алексеев, 1995, с. 53].

Рух на перехресті торгівельних шляхів біля Сірогозької балки, цілком вірогідно, в часи Атея та при його наступнику продовжував бути інтенсивним, якщо і не посилювався. Підставою для такого висновку є збільшення імпорту вина з Гераклеї¹, Херсонеса, Сінопи як до центру, так і до віддалених районів Скіфії [Фатеев, 2004, с. 262—264; 2009, с. 284—303; Монахов, 1999]. Факт домінування сортів недорогого вина з найближчих центрів виноробства пояснюється тим, що держава Скіфія після Атея слабшає і торгівля відреагувала на це належним чином. Проте, повз величній поховальний комплекс скіфського царя, зведений в середині степу, який ми знаємо як курган Огуз та через перехрестя з інтенсивним рухом біля нього йшли каравани з дешевим (та малою часткою коштовного) вином та олією.

1. Велика робота проведена в останнє десятиріччя С.В. Поліним з перегляду хронологічної системи таврування амфор Гераклеї Понтійської. Утім спроба обмежити її третьою чвертю IV ст. до н. е. і на підставі цього штучно звузати час спорудження курганів вищого соціального прошарку Скіфії, не знайшла підтримки у ключових фахівців, більше того зазнала різкої критики [Алексеев, 2013, с. 350—351; Кац, 2016, с. 241—258]. Торпедують позицію С.В. Поліна і автори великої монографії, присвяченої могильнику III—II ст. до н. е. біля с. Глине на Нижньому Дністрі. Відстоюючи факт існування пам'яток III ст. до н. е. на численних переконливих прикладах, М.П. Тельнов, В.С. Сініка та І.А. Четвериков «повертають» скіфів в Північне Причорномор'я, в тому числі і на Нижній Дніпро, де межу їх перебування виступає середина цього сторіччя [Тельнов, Четвериков, Сініка, 2016, с. 985—998].

Алексеев А.Ю. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И.Е. Забелина в 1968 г.) // АСГЭ. — 1995. — № 32. — С. 53—59.

Алексеев А.Ю. «Центростремительная» и «центробежная» хронология скифских древностей Северного Причерноморья // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке: Материалы междунар. науч. конф. — СПб, 2013. — С. 349—352.

Анохин В.А. Еще раз об античном письме из Керкениды // Археология. — 1998. — № 1. — С. 136—142.

Бессонова С.С. Полтавець В.І. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза // Старожитності раннього залізного віку. — К., 2015. — С. 21—37 (АДІУ. — № 2 (15)).

Бокій Н.М., Горбул Г.П., Отрощенко В.В., Киммерийські захоронення на Кіровоградщині // СА. — 1991. — № 1. — С. 173—183.

Болдин Я.И. Обследование древних балок в Херсонской области // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 232.

Болтрик Ю.В. Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.: Тез. докл. — К., 1981. — С. 59—60.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии // Проблемы археологии Степной Евразии: Тез. докл. — Кемерово, 1987. — Ч. II. — С. 3—5.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днестра) // СА. — 1990. — № 4. — С. 30—44.

Болтрик Ю.В. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана // Эпоха раннего железа. — Киев; Полтава, 2009. — С. 39—47.

Болтрик Ю.В. Східне крило курганів Золотого Поясу Скіфії (географічний аспект) // Археологія і простір. — К., 2015. — С. 14—29 (АДІУ. — № 4 (17)).

Брашинский И.Б. Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья). — Л., 1984. — 248 с.

Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А., Розов Е.Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья: Материалы I Всесоюз. конф. по древней истории Причерноморья (Цхалтубо, 1977). — Тбилиси, 1979. — С. 71—81.

Гайдукевич В.Ф., О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском // КСИИ. — 1969. — Вып. 116. — С. 11—19.

Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010. — 286 с.

Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — Вып. XXXIV. — С. 7—18.

Золотарев М.И. Новые данные о древних морских путях в Понте Эвксинском // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья: Материалы I Всесоюз. конф. по древней истории Причерноморья (Цхалтубо, 1977). — Тбилиси, 1979. — С. 94—100.

Зубар В.М. З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 39—50.

Кац В.И. Эмпорий Херсонес // Античный мир и археология. — 1990. — Вып. 7. — С. 97—111.

Кац В.И. Изыскания С.В. Полина в области керамической эпиграфики Гераклеи Понтійской // Stratum plus. — 2016. — № 3. — С. 241—258.

Кемалова А.Р. Тюркские топонимы на карте Тарханкута // Материалы к археологической карте Крыма. — 2014. — Вып. XIV. — С. 155—164.

Ключко Л.С., Оленковский Н.П. Новые скифские навершия с нижнего Днестра // СА. — 1990. — № 3. — С. 253—255.

Колтухов С.Г. Скифы Крымского Присыавья в VII—IV вв. до н. э. Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма // Материалы к археологической карте Крыма. — 2012. — Вып. X. — 139 с.

Кутайсов В.А. Античный город Керкенидида. — Симферополь, 1992. — 192 с.

Кутайсов В.А. Керчинитида в античну епоху. — К., 2004. — 325 с.

Ланцов С.Б. Античне святилище на заходньому березі Криму. — К., 2003. — 118 с.

Ланцов С.Б. О скифо-херсонесских отношениях в последней трети IV — первой трети III вв. до н. э. // Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest. — Iași, 2005. — С. 127—146.

Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — 123 с.

Максимова М.И. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами // МИА. — 1954. — № 33. — С. 45—57.

Махнева О.А. Керамические клейма Керчинитиды (общий обзор) // Северо-западный Крым в античную эпоху. — К., 1994. — С. 105—122.

Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э. — М., 1999. — 159 с.

Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы Скифского Герроса IV в. до н. э. — К., 2005. — 599 с.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. — Саратов, 1999. — 678 с.

Онайко Н.А. Апполон Гиперборейский // История и культура античного мира. — М., 1977. — С. 153—159.

Отроценко В.В. Белозерская культура // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.

Переводчикова Е.В. Типология и эволюция скифских наверхий // СА. — 1980. — № 2. — С. 23—44.

Ратнер И.Д., Костюк Л.И. Древности Херсонщины. — Симферополь, 1989. — 112 с.

Рогов Е.Я. Херсонес и варвары Юго-западного Крыма в IV в. до н. э. // Античный мир и археология. — 2016. — Вып. 11. — С. 140—153.

Рябкова Т.В. Наверхия с шаровидными прорезными бубенцами из раннескифских памятников Закубанья // Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа: Материалы междунар. науч. конф., пам. М.Н. Погребовой. — М., 2016. — С. 215—222.

Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. — К., 2015. — 77 с.

Смекалова Т.Н. Курганы в ландшафте Северного Причерноморья. I. Предгорный Крым // БИ. — 2009. — Вып. XXI. — С. 42—119.

Смекалова Т.Н., Колтухов С.Г., Чудин А.В. Курганные могильники Чаян и Апан-Сарча в Северо-Западном Крыму // Материалы к археологической карте Крыма. — 2014. — Вып. XIV. — С. 231—263.

Соломоник Э. И. Два античных письма из Крыма // ВДИ. — 1987. — № 3. — С. 72—81.

Стацук М.Ф., Супрычев В.А., Хитрая М.С. Минералогия, геохимия и история формирования донных отложений Сиваша. — К., 1964. — 174 с.

Суботин Л.В., Черняков И.Т. Новотроянский скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. — 1982. — Вип. 39. — С. 15—22.

Тельнов Н.П., Четвериков И.А., Синика В.С. Скифський могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное. — Тирасполь, 2016. — 1096 с.

Фатеев О.В. Херсонесский амфорный импорт на скифских поселениях Нижнего Приднестровья // ССПіК. — 2004. — XI. — С. 262—265.

Фатеев О.В. Амфоры и клейма Гераклеи Понтийской из Капуловки // ССПіК. — 2009. — XV. — С. 284—303.

Фатеев О.В. Хронология амфорных клейм Херсонеса конца IV — начала III вв. до н. э. // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 223—244.

Черепанова Е.Н., Щепинский А.А. Там, где пройдет Северо-Крымский. — Симферополь, 1966. — 95 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 184 с.

Щеглов А.Н., Кац В.И., Смекалова Т.Н., Беван В.В. Курганы скифской знати в западном Крыму // Материалы к археологической карте Крыма. — 2013. — Вып. XI, ч. 1. — 102 с.

Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — 592 с.

Rostowzew M. Skythien und der Bosphorus. — Berlin, 1931. — Bd. 1. — 651 s.

Shcheglov A.N., Katz V.I. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in Crimea // Metropolitan Museum Journal. — 1991. — 26. — P. 97—122.

Ю.В. Болтрик

ОГУЗ — КУРГАН НА КЛЮЧЕВОМ ПЕРЕКРЕСТКЕ СКИФИИ (поиск херсонесского следа)

Толчком в написании этой статьи послужило установление факта пересечения трех древних дорог близ кургана Огуз, среди них и средневекового Муравского шляха. Детальный анализ археологической, картографической и нарративной информации позволяет реконструировать важный перекресток в центре степной области — между реками Днепр и Молочная. Удалось установить, что через Огуз пролегли маршруты в шести направлениях. Помимо ранее известного пути из центра Скифии на Боспор, удалось определить торговый транзит, который соединял Херсонес и его хору с зоной лесостепных городищ. Маркерами тут служат пункты находок керамической тары из южнопонтийских центров и Херсонеса.

Доминирование импорта из Синопы и особенно из Гераклеи в IV — начале III вв. до н. э. возможно объяснить несколькими причинами. Первая из них — освоение краткого пути через Черное море в Западный Крым. Вторая — вероятное содействие скифского царя Атея, взявшего под свой контроль поток товаров из Южного Понта. Третья — угасание либо переориентация торговой активности полисов Эгейского моря (не исключено в связи с походом Александра Великого в Персию) и экономическая активизация Гераклеи Понтийской.

Ключевые слова: курганы, перекресток, скифы, Гераклея, Херсонес, пути.

Yu.V. Boltryk

OGUZ — THE TUMULUS IN A CRUCIAL CROSSROADS OF SCYTHIA (Search for Kheroneses' Mark)

The establishment of the fact of crossing of three ancient roads near Oguz kurhan was the impulse for writing this article. The medieval Muravsky Shlyakh appeared to be among those roads. A detailed analysis of archaeological, cartographic and narrative information allows us to reconstruct an important intersection in the center of the steppe region between the Dnieper and Molochna rivers. It was possible to establish that the routes in six directions ran through Oguz. In addition to the previously known route from the center of Scythia to Bosphorus, it was possible to determine the trade transit that connected Chersonesus and its choir with a zone of forest-steppe settlements. The markers here are the points of finds of ceramic ware from the South-Pontian centers and Chersonesus.

The dominance of importation from Sinop and especially from Heraclea in the early 4th century BC can be explained by several reasons. The first one is the development of a short way through the Black Sea to the Western Crimea. The second is the probable assistance of Scythian king Athey, who took control of the flow of goods from South Pontus. The third reason is the extinction or reorientation of the trading activity of the polies of the Aegean Sea (probably in connection with the campaign of Alexander the Great to Persia) and the economic activation of Heraclea Pontus.

Keywords: Barrows, crossroads, Scythians, Heraclea, Chersonesus, ways.

Одержано 3.04.2017